

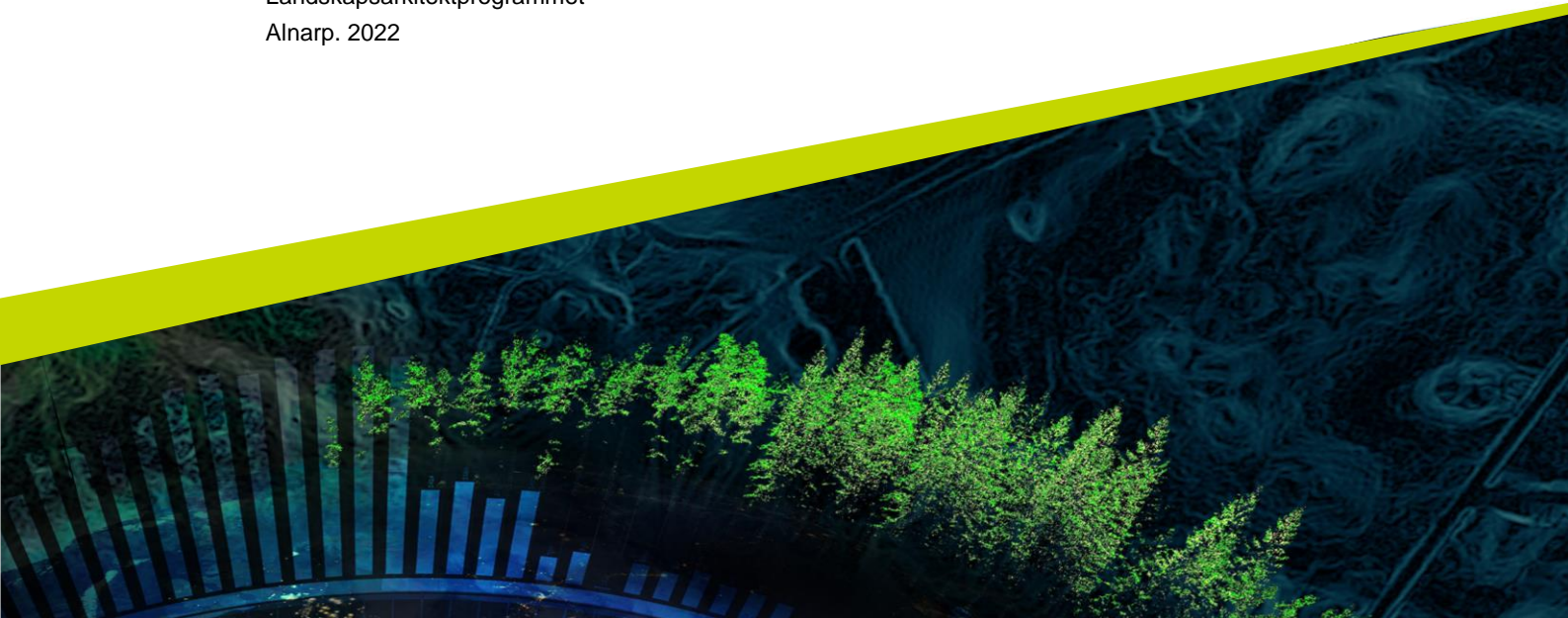
Vad ska vi göra åt miljonprogrammet?

— En litteraturstudie om 1960- och 70-talens storskaliga bostadsbyggande i städernas utkant.

What should we do about the million homes programme? - A literature review about the large-scale suburban construction in the 1960s- and 70s.

Anna Sjöberg

Examensarbete/Självständigt arbete • 15 hp
Sveriges lantbruksuniversitet, SLU
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning
Landskapsarkitektprogrammet
Alnarp. 2022

Vad ska vi göra åt miljonprogrammet? – En litteraturstudie om 1960- och 70-talens storskaliga bostadsbyggande i städernas utkant

What should we do about the million homes programme? - A literature review about the large-scale suburban construction in the 1960s- and 70s

Anna Sjöberg

Handledare:	Gunilla Lindholm, Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning
Examinator:	Matilda Alfengård, Sveriges lantbruksuniversitet, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning
Omfattning:	15 hp
Nivå och fördjupning:	Grundnivå, G2E
Kurstitel:	Självständigt arbete i landskapsarkitektur
Kurskod:	EX0845
Program/utbildning:	Landskapsarkitektprogrammet
Kursansvarig inst.:	Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning
Utgivningsort:	Alnarp
Utgivningsår:	2022
Nyckelord:	Miljonprogrammet, stadsbyggande, stadsplanering, samhällsplanering, bostadspolitik, modernism, funktionalism, fysisk planering

Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap
Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

SAMMANDRAG

Miljonprogrammet är en av de mest kritiserade bostadssatsningarna i Sveriges historia. Det är även med marginal den största bostadssatsningen. I denna litteraturstudie försöker jag svara på vad fenomenet miljonprogram egentligen innebär och hur det kom till. Jag undersöker även vad miljonprogrammet har kritiserats för, genom ett exempel vad man gjort för att förbättra miljonprogrammets bostadsområden, samt om det finns något i den fysiska utformningen som kan förändras för att förbättra dessa bostadsområden. Det som vi idag benämner som miljonprogrammet kom till under en tid då bostadsbristen var stor i hela landet och missnöjet i befolkningen var påtagligt. Den svenska regeringen fattade år 1965 beslut om att en miljon bostäder skulle byggas under de kommande tio åren, och i och med det fick miljonprogrammet sin start. Den önskat snabba byggnadstakten och rådande trender bland stadsplanerare och arkitekter skapade det formspråk och den estetik som kom att karaktärisera miljonprogrammet och som har kritiserats bland annat för sin storskalighet och rationalitet. Kritiker menar att det storskaliga och rationella formspråket har en negativ inverkan på människorna som bor i området och ganska omgående fick många av de nya bostadsområdena problem med lägenheter som stod tomma. Människor tycktes föredra de äldre bostäderna, trots lägre standard och det chockade politiker och stadsplanerare. Miljonprogramsområden och förort har idag nästan blivit synonymt och betingas med attribut som utanförskap, kriminalitet och andra problem. Många studier har gjorts på miljonprogrammets bostadsområden och många miljonprogramsområden har även varit föremål för upprustningsprojekt. Ett förändringsprojekt som anses mycket lyckat är upprustningen av Östra Gårdsten strax utanför Göteborg, där den största delen av förändringen syftade till att reducera känslan av storskalighet och rationalitet genom att bland annat riva stora hus, ta bort våningar på höga hus samt genom att ge byggnader och utemiljöer en ny gestaltning. Studien visade att det inte finns något tydligt svar på hur den fysiska miljön kan förändras för att förbättra boendemiljön i miljonprogrammets bostadsområden, men i litteraturstudien framkom indikationer på att en bättre boendemiljö kan uppnås genom att förminska den storskaliga bebyggelsen.

ABSTRACT

The million homes programme is one of the most criticized urban housing projects ever in Sweden. It is also by far the biggest urban housing project. In this literature review, I will seek to identify the meaning and history of the million homes programme. I will also explore common critiques, measures that have been taken to improve the project and what could be done in the future. The million homes programme was launched during a period of housing shortage which had caused discontent among the public. In 1965, the decision was made to build a million residencies in 10 years, thus, marking the start of the project. A need for fast construction and current trends in urban planning and architecture, created a design language and an aesthetic which would come to be criticized for being overly large-scale and rational. According to critics, the large-scale rational design negatively influenced residents. Indeed, it was not long until several flats stood empty. Politicians and urban planners were shocked at the prospect of residents preferring older houses, despite them being of a lower standard. Today, the million homes programme in suburban areas has become almost synonymous with problems such as crime and segregation. The programme has been the focus of many studies and most of its areas have been subject to renovation projects. One such project which has been regarded as successful is the redevelopment of Östra Gårdsten, an area just outside of Gothenburg. By removing the biggest houses, removing the upper floors of tall buildings, and giving the buildings a new design, the redevelopment aimed to reduce the feeling of large-scale rationalism. The study showed that there is no plain single answer on how the living environment in the areas of the million homes programme can be improved. However, the literature review indicates that scaling down the large-scale buildings is one way in which the living environment can be improved.

FÖRORD

Under min tid på landskapsarkitektprogrammet har miljonprogrammet tagits upp av antingen studenter eller lärare i nästan varje kurs jag läst, men utan att vi riktigt fått en kontext till det. Miljonprogrammets arkitektur är karaktäristisk, den finns över hela landet, den är väldigt kritiserad och den väcker många frågor. Med tiden har miljonprogrammet blivit något mystiskt för mig, som jag har velat veta mer om, men inte riktigt kommit till skott med att läsa på om. Därför har jag valt att skriva mitt kandidatarbete om just miljonprogrammet. Jag hade gärna velat skriva om fler perspektiv och studerat mer litteratur, men ett kandidatarbete är begränsat och jag har varit tvungen att begränsa mig. Mystiken har i alla fall lättat nu efter att jag äntligen har fått läsa om och utforska miljonprogrammet på djupet, även om det fortfarande finns mycket som för mig ännu är utforskat.

TACK

Det här kandidatarbetet blev en oväntat lång resa, mitt i en pandemi och alla livsomställningar som den förde med sig. Det känns nästan lite överkligt att arbetet äntligen är klart. Jag vill därför passa på att tacka mina föräldrar och vänner för all stöttning och pepp. Jag vill också rikta ett stort tack till min sambo Andrej för att du stått ut med mig och snällt bollat alla mina idéer med mig under arbetets gång. Du är verkligen en pärla! Tack även till Gunilla, min handledare och till skolan. Nu går vi vidare mot masterexamen!

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning	8
Bakgrund	8
Syfte och mål	9
Frågeställningar	9
Metod	10
Avgränsning	11
Resultat och analys	12
Miljonprogrammet – kontext, estetik och utformning	12
Den politiska bakgrunden till miljonprogrammet	12
Miljonprogrammet påbörjas – byggprocessen	13
Bakgrunden till estetiken i miljonprogrammets bostadsområden	14
Miljonprogrammets bostadsområden och dess utformning	15
Åtgärdad bostadsbrist och uthyrningsproblem	17
Miljonprogrammet – en satsning, många åsikter	19
Tätt eller rymligt?	19
Hushöjden	20
Funktions- och trafikseparering	21
Förorten	22
Miljonprogrammet – vad har man gjort?	24
Övergripande om hur miljonprogrammets bostadsområden förändrats	24
Östra Gårdsten – Så fick miljonprogrammet ett nytt ansikte	24
Vad ska vi göra åt miljonprogrammet?	28
Oenighet	28
Bebyggelsens utformning	28
Förvaltning och process	29
Diskussion	30
Framtida forskning	31
Avslutning	32
Källförteckning	33
Bildförteckning	35

INLEDNING

BAKGRUND

Miljonprogrammet är ett välkänt fenomen i Sverige och den stora bostadssatsningen med sitt karaktäristiska formspråk har satt sin prägel på stadsbilden i många av Sveriges städer. Det är dock inte alla som ser positivt på det storskaliga och avskalade formspråket och vissa menar att utformningen på miljonprogrammets bostadsområden har en negativ inverkan på det sociala livet och på människorna som bor där.

Miljonprogrammets bostadsområden har ända sedan de var under uppbyggnad varit omtalade och har sedan dess fått utstå mycket kritik. I media har kritiken mot miljonprogrammet varit synnerligen hård. Bilden som förmedlas i media är det nedgångna miljonprogrammet som ett misslyckande och som dålig arkitektur som ingen trivs i (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002). Med tiden har det etablerats en sanning hos allmänheten om att miljonprogram och förort är synonymt och dessutom något dåligt (Tunström, 2009). Samtidigt visar det sig vid intervjuer med boende i miljonprogramsområden att många trivs med sitt boende och uppskattar bostadsområdets utformning (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002). Dessa två bilder av miljonprogrammets bostadsområden går inte riktigt ihop och visar att miljonprogrammet är komplext. För att förstå diskussionen kring miljonprogrammet krävs dock viss kunskap om den stora bostadssatsningen och dess kontext. Hur kommer det sig att miljonprogrammet byggdes och vad är det för kritik som har riktats mot miljonprogrammets bostadsområden?

Mot denna bakgrund vill jag titta närmare på miljonprogrammet, varför det byggdes, vilka åsikter som uttryckts om det och vidare även om och hur miljonprogrammets bostadsområden kan förbättras genom fysiska förändringar. Trots dess laddade innebörd hoppas jag på ett nyanserat sätt kunna beskriva miljonprogrammet och återge en rättvis bild av miljonprogrammets bostadsområden, dess estetiska och fysiska utformning och de åsikter som uttryckts om det.

SYFTE OCH MÅL

Syftet med detta arbete är att bidra till en ökad förståelse för miljonprogrammet, att belysa den rådande diskussionen kring det samt att bidra till en nyanserad bild av miljonprogrammets bostadsområden.

Målet med denna litteraturstudie är att presentera en granskning av fenomenet miljonprogram. Målet är även att presentera olika synpunkter om miljonprogrammet, sätta dem i perspektiv och undersöka hur den fysiska miljön skulle kunna förändras för att förbättra boendemiljön i miljonprogrammets bostadsområden.

FRÅGESTÄLLNINGAR

För att uppnå mål och syfte kommer följande huvudfråga att besvaras:

- Finns det något i miljonprogrammets fysiska utformning som skulle kunna förändras för att förbättra dessa bostadsområden?

För att nå och besvara arbetets huvudfråga samt för att ge en introduktion och bakgrund till ämnet kommer även följande underfrågor att besvaras:

- Vad är miljonprogrammet och varför byggdes det?
- Vilka åsikter har uttryckts om miljonprogrammets bostadsområden?
- Vilka förändringar har gjorts för att förbättra den fysiska miljön i miljonprogrammets bostadsområden?

METOD

Detta arbete har utförts genom en litteraturstudie. För att ta reda på vilka frågor som är relevanta att ställa behövde jag först skapa mig generell bild av ämnet miljonprogram och då krävdes en bredare litteraturstudie. Eftersom målet varit att övergripande undersöka fenomenet miljonprogram har det varit nödvändigt att urvalet av litteratur kunnat göras flexibelt.

Litteraturen som använts i arbetet består av böcker, rapporter och vetenskapliga artiklar om miljonprogrammet. Urvalet är i huvudsak begränsat till litteratur om miljonprogrammet och litteratur som handlar om andra ämnen men som skulle kunna kopplas till miljonprogrammet har därför inte använts, med ett två undantag. Jag har valt att inkludera Jan Gehls *Life between buildings* (2011) och Jane Jacobs *Den amerikanska storstadens liv och förfall* (2011) i litteraturstudien då jag bedömer att teorierna i dessa verk är relevanta för diskussionen om miljonprogrammet. Böckerna gavs ut för första gången på 1970- respektive 1960-talet som en direkt reaktion mot den storskaliga arkitekturen som vid den tiden var under uppbyggnad och de resonemang som framförs i båda böckerna är relevanta än idag.

För att hitta litteratur har främst SLU-bibliotekets söktjänst Primo, samt sökmotorerna Google Scholar och Google använts. Viss litteratur har jag även blivit tipsad om av handledare och medstudenter. Vid sökningarna har jag använt sökorden *miljonprogram*, *rekordåren*, *modernism* och *funktionalism*. Vid urvalet har jag haft som mål att använda den senaste forskningen, men att det varit svårt då den litteratur som framkommit vid sökningar ofta varit relativt gammal.

Detta arbete gör inte anspråk på att vara allomfattande och representativt för allt som skrivits om miljonprogrammet, men har som utgångspunkt att visa en så bred bild av miljonprogrammet som möjligt. Arbetet presenterar den bild av miljonprogrammet som litteraturen visar. Det är även sannolikt att jag missat relevant forskning och litteratur som hade kunnat påverka arbetets resultat i någon riktning.

AVGRÄNSNING

Eftersom detta är ett kandidatarbete i landskapsarkitektur har arbetet begränsats till att avhandla den fysiska miljön och den fysiska utformningen av miljonprogrammets bostadsområden. Andra relevanta perspektiv såsom ekonomi, kultur, socioekonomi har jag därför fått undanta i detta arbete. Sociala aspekter som hur den fysiska miljön påverkar människor på ett socialt plan tas dock med i beräkningen.

Arbetet kommer endast att handla om miljonprogrammets utomhusmiljöer. Hur bostadshusen är utformade invändigt är alltså inte med i beräkningen i detta arbete.

Miljonprogrammet inkluderar både bebyggelse i form av flerbostadshus och villor. Majoriteten av bebyggelsen är dock i form av flerbostadshus (Vidén i Hall, 1999). I detta arbete ligger fokus på bostadsområdena med flerbostadshus. Det är den storskaliga bebyggelsen som fått motta kritik och därför bedöms den som mer intressanta att analysera än miljonprogrammets småhusområden.

Litteraturen är vald för att ge ett så brett perspektiv som möjligt, men på grund av begränsad möjlighet att få tag på litteratur i mitt närområde (Malmö, Alnarp och Lund) har viss relevant litteratur fallit bort på grund av covid19 och de begränsningar som pandemin förde med sig.

RESULTAT OCH ANALYS

I detta kapitel besvaras de frågeställningar som angavs i tidigare kapitel. Till att börja med besvaras och analyseras de fyra underfrågorna var och en för sig och sist i kapitlet besvaras huvudfrågan, med hjälp av underfrågorna.

MILJONPROGRAMMET – KONTEXT, ESTETIK OCH UTFORMNING

För att förstå miljonprogrammet som helhet måste man ha viss förståelse för den tid i vilken idéerna om ett miljonprogram uppstod. I denna del av uppsatsen beskriver och sammanfattar jag inledningsvis bakgrunden till miljonprogrammet innan jag sedan beskriver miljonprogrammets utformning och estetik. I detta avsnitt besvaras den första underfrågan, *vad är miljonprogrammet och varför byggdes det?*

DEN POLITISKA BAKGRUNDEN TILL MILJONPROGRAMMET

Vid 1900-talets mitt var det stor brist på bostäder i Sverige, speciellt i de större städerna (Berg i Hall, 1999). Sedan andra världskriget hade välståndet i Sverige ökat och en folkomflyttning från landet och in till städerna pågick. Nya bostäder byggdes i en stadig takt, men bostadsbyggandet skedde inte tillräckligt snabbt för att mätta den stora efterfrågan på bostadsmarknaden (Karlberg, 1989). Bostadsbyggandet var långsiktigt planerat och hade inte anpassats till marknadsefterfrågan och tillfälliga konjunkturförändringar och var därför inte i fas med den efterfrågan som fanns på 1960-talet (Boverket 2007a). I Stockholm kunde man till exempel vid denna tid få stå i bostadskön i tio år innan man fick erbjudande om en bostad att hyra. Underskottet på bostäder fick allra störst konsekvenser för unga som ville flytta hemifrån och bilda egna hushåll. Denna grupp hade svårt att ta sig in på bostadsmarknaden om de inte hade ekonomisk möjlighet att köpa sig ett boende, vilket de flesta inte hade. I början av 1960-talet var bristen på bostäder akut och bostadsköerna långa (Berg i Hall, 1999).

Samtidigt som bostadsbristen var akut och diskuterades flitigt pågick även en debatt om standarden på befolkningens bostäder. Trångboddhet var vanligt och så även omoderna lägenheter med låg standard. Detta sågs som ett potentiellt hälsoproblem. Bostadsstandarden hade sedan mitten av 1930-talet varit en politisk fråga och Sverige hade internationellt sett fortfarande vid 1900-talets mitt en låg boendestandard (Boverket, 2007a). "Bostadsbyggnadsutredningen" som kan ses som en förberedelse till det som vi idag kallar miljonprogrammet påbörjas år 1959 (Roos och Gelotte 2004) på uppdrag av regeringen för att ta fram ett nytt bostadsbyggnadsprogram för att lösa problemen med bostadsförsörjningen. I denna utredning var bostadsstandarden en viktig punkt. (Berg i Hall, 1999)

Bostadsfrågan var alltså en mycket viktig politisk fråga och den engagerade många. Pressen på regeringen blev större ju mer tid som gick utan att bostadsbristen åtgärdades. Den socialdemokratiska regeringen med statsminister Tage Erlander i spetsen fick stå till svars för sitt misslyckande med att stoppa den rådande bostadsbristen (Berg i Hall 1999). Det politiska läget var pressat och även om det byggdes många nya bostäder redan innan miljonprogrammets start var det heller inte ovanligt att människor med en normal lön inte hade råd att flytta till en nybyggd lägenhet för att hyran var för hög. Människor kunde därför vara tvungna att bo kvar trångt i det äldre lägenhetsbeståndet med låg standard även om de stått i bostadskö länge och genom sin kötid borde kunnat få en ny lägenhet (Boverket, 2007a).

MILJONPROGRAMMET PÅBÖRJAS – BYGGPROCESSEN

År 1965 fattar Sveriges regering beslut om att en miljon bostäder ska byggas under de kommande tio åren och det är denna tioårsperiod som brukar benämnas som miljonprogrammet (Berg i Hall, 1999). Bakom detta beslut låg den rådande situationen med akut bostadsbrist och låg bostadsstandard i landet (Boverket, 2007a). När beslutet om miljonprogrammet fattades var det egentligen inte tal om något officiellt program, utan namnet ”miljonprogram” har tillkommit i efterhand (Berg i Hall, 1999).

När miljonprogrammet påbörjades byggdes det dock redan mycket bostäder i Sverige, och perioden som benämns som *rekordåren* var redan i gång. Det som särskiljer miljonprogrammet (år 1965 till 1974) från resten av rekordåren (år 1961 till 1975) är dels det uttalade beslutet från regeringen, och dels att byggprocessen förändrades när miljonprogrammet startade. För att det skulle vara möjligt att bygga bostäder i den höga takt som planerades var man tvungen att rationalisera byggprocessen. Man började till exempel att förfabricera och standardisera byggelement i högre utsträckning än vad man gjort tidigare. Dessa byggelement gjöts i en fabrik, transporterades till byggarbetsplatsen och monterades sedan direkt på huset som byggdes (Rådberg, 1997). I och med att fler byggdelar kom till byggarbetsplatsen färdiga att montera blev man mer beroende av byggkranar och andra maskiner som kunde flytta dessa stora byggdelar. För att göra det möjligt att använda sig av de kranar och maskiner som krävdes för att bygga miljonprogrammets bostadsområden var man därför tvungen att anpassa topografin i området. De rälsgående byggkranarna som användes för att flytta och montera byggmaterialet krävde plant underlag, och därför började man byggprocessen med att plana ut och packa marken där bostadsområdena skulle byggas. Detta sätt att arbeta kan antas ha satt sin prägel på utformningen av topografin i miljonprogrammets bostadsområden (Vidén i Hall, 1999).

Det var inte bara den höga byggtakten som gjorde att byggprocessen rationaliserades under miljonprogrammet. Det fanns även politiska och ekonomiska incitament till att göra byggprocessen mer beroende av maskiner och att på så sätt reducera behovet av mänsklig arbetskraft. Bostadsbyggandet i Sverige hade sedan lågkonjunkturen på 1930-talet varit en viktig politisk fråga och byggandet av bostäder användes bland annat för att stimulera ekonomin i landet. Bostadsbyggandet fungerade även som ett verktyg mot arbetslösheten

som drabbat landet under 1930-talets lågkonjunktur. När miljonprogrammet startades var man orolig för att det skulle bli brist på arbetskraft i stället på grund av de många byggprojekten som planerades och att byggarbetslönerna därför skulle trissas upp. Traditionellt bostadsbyggande var väldigt arbetskrävande och att rationalisera byggprocessen och därigenom begränsa behovet av mänsklig arbetskraft blev en lösning på det problemet. Regeringen genomförde otaliga ekonomiska reformer för att underlätta denna rationalisering av byggprocessen. Storskaliga byggprojekt uppmuntrades eftersom småskaligt byggande ansågs ha negativa effekter på byggsektorns ekonomi (Roos och Gelotte, 2004).

BAKGRUNDEN TILL ESTETIKEN I MILJONPROGRAMMETS BOSTADSOMRÅDEN

Den rationaliserade byggprocessen fick givetvis estetiska konsekvenser på de färdiga bostadsområdena under miljonprogrammet, men det är också mycket i utformningen som inte beror på just det (Roos och Gelotte, 2004). Rådberg (1997) härleder mycket av miljonprogrammets estetiska utformning dels till det funktionalistiska formspråkets intåg i Sverige, och dels till den rationaliserade byggprocessen. Även socialdemokratins utbredning och ökade popularitet i Europa och i Sverige har haft betydelse för den stilutveckling som skedde under 1900-talets senare hälft (Svedberg, 1996).

Sedan 1930-talet hade den svenska arkitekturen präglats av den nya arkitektoniska stilen, *modernismen* och särskilt av *funktionalismen* som är en av modernismens olika grenar. Modernismen, eller "den nya stilen" som den kallades då var populär i hela Europa men kom att yttra sig i lite olika stilar på olika platser i världen. En viktig frontfigur för detta nya formspråk var arkitekten och teoretikern Le Corbusier som starkt influerat arkitekturens utveckling i Europa vid 1900-talets mitt (Rådberg, 1997 & Svedberg, 1996). I Norden och Tyskland bland andra blev funktionalismen dominerande och i Sverige fick funktionalismen sitt genombrott efter Stockholmsutställningen år 1930 där Gunnar Asplund var chefsarkitekt. Året därpå släppte han tillsammans med arkitektkollegorna Wolter Gahn, Sven Markelius, Gregor Paulsson och Eskil Sundahl programskriften "Acceptera" där de propagerar för den nya klasslösa arkitekturen. Dessa arkitekter är frontfigurer för funktionalismens genomslag i Sverige, och de stöttades även av den socialdemokratiska regeringen, vilket också bidrog till att funktionalismen fick så stort genomslag (Svedberg, 1996).

Efter andra världskriget var världen på väg framåt igen, mot ett nytt och modernt samhälle och man hade en stark önskan om att lämna allt som hade med 1800-talets mörka stads- och boendemiljöer att göra (Rådberg, 1997). Det fanns en stark tilltro till teknik och vetenskap och man ville därför skapa en ohistorisk arkitekturstil som inte blickade bakåt, endast framåt (Svedberg, 1996). Arkitekturen sågs även som ett verktyg för att forma framtidens människa och samhälle (Werne, 1998). Funktionalisterna värdesatte objektivitet, det mätbara och det exakta. Skönhet och trivsel ansågs som subjektiva aspekter som varken kunde mätas eller beräknas, vilket ledde till att man inte lade någon större vikt vid dessa parametrar i planarbetet eller vid skissbordet (Rådberg, 1997). 1800-talets arkitektur med väldiga kontraster i staden mellan områden av "lyx och flärd" och andra områden av "rangliga tråkåkar med vägglöss" sågs som resultatet av ett orättfärdigt samhällssystem. Den

modernistiska och funktionalistiska arkitekturen blev således en symbol för det nya bättre och mer rättvisa samhället som var på framfart (Rådberg, 1997 & Werne, 1998).

Funktionalismen i Sverige yttrade sig i "hälsosamma" bostäder för alla, oavsett samhällsklass. Mycket fokus låg på ljus och bostadshusen placerades i terrängen för att släppa in så mycket ljus som möjligt i lägenheterna (Svedberg, 1996). I de tidiga funktionalistiska bostadsområdena i Sverige var smalhusen populära. Huskropparna placerades parallellt med varandra spritt i terrängen med grönska emellan sig, i enlighet med "hus i park"-idealet. Detta ideal kom senare att kritiserars för att ge dåliga förutsättningar för socialt liv bland de boende, varpå man gick över till ett annat stadsbyggnadsideal – "grannskapsidealet". Detta ideal tog sig i uttryck genom att det kommersiella centrumet fick större betydelse i planeringen och markerades rent arkitektoniskt med högre bebyggelse som placerades runt centrum. Bebyggelsen blev sedan lägre längre ut i stadsdelens utkanter (Roos och Gelotte, 2004). Svedberg (1996) benämner denna stil som "nyrealism" och ser den som en modifierad variant av den renodlade funktionalismen. Man behöll det avskalade formspråket i funktionalismen, men tog in mer variation i stadsplaneringen. Olika hustyper användes inom samma bostadsområde och placerades ofta oregelbundet, inpassade i den befintliga terrängen. Dessa bostadsområden har ofta en idyllisk och nästan pittoresk känsla kring sig (Svedberg, 1996). Under senare delen av 1950-talet introducerades skivhuset och i och med det gick Sverige in i en tid av mer storskaligt byggande än det föregående nyrealistiska idealet förespråkade. Med skivhuset som är en typ av höghus kunde man få in många lägenheter i ett och samma hus, vilket gav mer utrymme kvar till grönyta och andra gemensamhetsytor. Genom skivhusets intåg i svensk stadsplanering tog man också ett stort steg närmare den estetik och utformning som präglade miljonprogrammets bostadsområden (Roos och Gelotte, 2004).

MILJONPROGRAMMETS BOSTADSOMRÅDEN OCH DESS UTFORMNING

Under miljonprogrammet byggdes olika typer av bostadsområden bestående av olika hustyper. Det går därför inte riktigt att fastställa hur ett "typiskt" miljonprogramsområde ser ut eller är uppbyggt eftersom det finns en mångfald av olika miljonprogramsområden. Majoriteten av miljonprogrammets bebyggelse är dock flerfamiljshus i olika storlek (Vidén i Hall, 1999), och det finns utmärkande principer och lösningar som karaktäriserar de bostadsområden som är byggda under denna period (Olsson och Törnquist, 2009) och det är dessa som kommer att tas upp.

Som tidigare nämnt kan vissa delar av utformningen härledas till den förändring av byggprocessen som skedde när miljonprogrammet påbörjades och avstånden mellan huskropparna är till viss del en sådan (Vidén i Hall, 1999). När man planerade bostadsområdena hade man dock mycket mer än att förenkla byggprocessen i åtanke. Miljonprogrammets bostadsområden är till exempel utformade för att släppa in så mycket ljus i alla lägenheter som möjligt. Ett exempel på detta är miljonprogramsområdet Tensta i västra Stockholm där hela området höjdmässigt lutar mot söder för att maximera ljusinsläppet i bostäderna (Roos och Gelotte, 2010).

Andra principer som är typiska för miljonprogrammet, men som inte har någon koppling till rationaliseringen av byggprocessen är trafikseparering, gröna stråk och funktionsseparering. Under 1940- och 1950-talet hade bilismen ökat kraftigt i Sverige, och så även trafikolyckorna. Under 1950-talet skedde tusentals olyckor i trafiken med fotgängare, cyklister och barn inblandade och man började nu få upp ögonen för vikten av trafiksäkerhet. I miljonprogrammets bostadsområden löste man trafiksäkerheten genom att helt enkelt separera motortrafik från gång- och cykeltrafik i två separata system som väldigt sällan korsar varandra. Gång- och cykelvägarna drogs ofta längs gröna stråk och korsade bilvägarna på broar. Parkering lokaliserades till parkeringshus eller garage under mark dels för att öka trafiksäkerheten, men också för att använda marken så effektivt som möjligt för att möjliggöra tätare bebyggelse (Roos och Gelotte, 2010).

Inte bara trafiklösningarna är påverkade av bilismens ökande popularitet. Under miljonprogrammets tidsepok handlade mycket om de nya transportmedlen bil och flygplan och dessa har även lämnat sina spår i arkitekturen under denna period. Det fanns tankar om att arkitekturen skulle upplevas från avstånd och i hög fart, inifrån exempelvis en bil och arkitekturen blev därför stor i volymen och monumental. Huskroppar skulle fungera som skulpturer och förstärka de riktigt stora dragen i landskapet för en arkitektonisk helhet som med fördel kunde upplevas på långt avstånd (Roos och Gelotte, 2010). Enligt Roos och Gelotte (2010) utformades bostadsområdena även kostnadseffektivt för att finansiera de påkostade trafiklösningarna. Bilen var framtiden!

De gröna stråken där gång- och cykelvägar ofta är placerade leder in till större grönområden, centralt i bostadsområdena. Grönområdena placerades centralt för att göra dem så tillgängliga som möjligt för de boende i området. De gröna stråken går likt gröna armar från det centrala grönområdet, sträcker sig ut och binder ihop miljonprogramsområdets olika funktioner. Precis som med byggnadsarkitekturen är även grönskan rationaliserad i miljonprogrammets bostadsområden (Roos och Gelotte, 2010). Grönområdena och växtligheten kom ofta i sista hand, både tidsmässigt och ekonomiskt, vilket nog har satt sin prägel på utformningen (Vidén i Hall, 1999). Det var heller inte ovanligt att grönstrukturen var ofärdig när de första boende flyttade in i området (Roos och Gelotte, 2010).

Vegetationen i miljonprogrammet bestod i huvudsak av tåliga växter för att klara det slitage som ett tätt befolkat bostadsområde innebär (Vidén i Hall, 1999), samt för att hålla skötseln till ett minimum (Roos och Gelotte, 2010). En inventering av tio bostadsgårdar uppförda under 1960- och 1970-talen visar att man även var restriktiv med arter och i stället användes stora bestånd av få arter. I ett av de studerade miljonprogramsområdena hade man i stort sett bara planterat en sorts träd i hela området, i detta fall rönn. Vanligt på de studerade bostadsgårdarna var även taggiga buskar, exempelvis ros och berberis (Bucht, 1973). Detta menar Bucht (1973) var för att barnen inte skulle kunna leka bland buskarna och orsaka slitage.

Formspråket i utemiljöerna var liksom i byggnadsarkitekturen strikt, och med tydliga, raka gränser mellan vegetation och hårdgjorda ytor (Roos och Gelotte, 2010). Det kunde emellertid vara svårt att få växter att etablera sig i miljonprogrammets bostadsområden på grund av att marken ofta var kompakterad av de tunga maskinerna som användes vid

byggandet av husen, och växtmaterialet har därför ofta fått bytas ut (Roos och Gelotte, 2010). Detta noterar även Bucht (1973) vid sin inventering. Jorden på de flesta av de studerade bostadsgårdarna var starkt komprimerad och lagret av matjord för tunnt, vilket gör det svårt för träd och buskar att etablera sig. Hon noterar också att vegetationen i samtliga av de studerade bostadsområdena har reducerats jämfört med vad planeringsritningarna visar. I ett av bostadsområdena hade växtmaterialet reducerats till endast 50 % av den i ritningen angivna mängden (Bucht, 1973).

Miljonprogrammets bostadsområden är planerade utifrån enhetliga planmönster för att uppnå ordning och överskådlighet. Man gick ifrån den traditionella utformningen med att placera huskroppar längs med gatorna. I stället placerades husen ofta en bit ifrån gatan, och med olika avstånd till gatan, med gångvägar som kopplar samman huskroppar med gatan (Roos och Gelotte, 2010). Vidén (i Hall, 1999) framhäver dock att detta nya sätt att placera ut husen på gjorde områdena svåra att orientera sig i. Man blev därför tvungen att sätta ut kartor för att göra det lättare att navigera i områdena (Vidén i Hall, 1999).

Miljonprogrammets stadsdelar är förutom trafiksepareringen även planerade utifrån principen om *funktionsseparering*, vilket betyder att bostäder, centrum och arbetsplatser är placerade på olika håll i området. Man koncentrerade till exempel all handel till stadsdelens centrum, alla bostäder i ett område och alla arbetsplatser för sig i ett annat. Tanken med detta var att främja det sociala livet (Roos och Gelotte, 2010).

ÅTGÄRDAD BOSTADSBRIST OCH UTHYRNINGSPROBLEM

Rekordåren och miljonprogrammet fick ett abrupt slut när ekonomin stramades åt och år 1972 började miljonprogrammet att avvecklas, sju år efter start (Berg i Hall, 1999). Man hade då byggt bort bostadsbristen och till viss del även mättat bostadsmarknaden. I en del miljonprogramsområden hade man också problem att få lägenheterna uthyrda och många lägenheter stod tomma (Rådberg, 1997). Att lägenheter stod tomma kom egentligen som ett naturligt resultat av planeringen. Man hade planerat för ett överskott av lägenheter för att hålla hyrorna nere och för att människor skulle ha möjlighet att välja sitt boende, vilket kräver ett visst överskott av bostäder (Berg i Hall, 1999). Svårigheterna att hyra ut lägenheterna i de nya områdena kom dock ändå som en chock för planerare och arkitekter som hade räknat med att människor skulle välja de nybyggda lägenheterna framför de äldre. Man såg överskottet på lägenheter som en möjlighet att rusta upp de äldre lägenheterna som blev tomma i linje med målet att höja bostadsstandarden i landet. Det gick dock inte riktigt enligt plan och de tomma bostäderna förekom i hög utsträckning i de nya bostadsområdena (Rådberg, 1997).

I Bostadsbyggnadsutredningen uttrycks varningar om att bostadsprognoserna från kommunerna kunde vara för optimistiska och att fördelningen mellan olika hustyper borde möta konsumenternas önskemål bättre. Fördelningen av planerade bostäder i stora flerfamiljshus, mindre flerfamiljshus och småhus befarades alltså inte motsvara de önskemål som fanns på bostadsmarknaden (Berg i Hall, 1999). Rådberg (1997) skriver även att det

tidigare hade gjorts undersökningar som visade att bostadsformen lägenhet i högt flerfamiljshus i förort var den minst eftertraktade boendeformen.

Uthyrningsproblemen drabbade främst de större flerfamiljshusen och därför avvecklade man år 1971 nybyggnationen av stora flerfamiljshus. Det fanns dock fortfarande en efterfrågan på småhus och radhus så man fortsatte att planera för denna typ av boenden ytterligare under en tid (Rådberg, 1997). När miljonprogrammet nådde sitt slut år 1975 hade 1 005 578 nya bostäder byggts (Boverket, 2020), och man hade alltså uppnått det uppsatta målet om en miljon nya bostäder på tio år. Man hade även uppnått målet om att bli kvitt den stora bostadsbristen som rådde i landet och hade dessutom höjt bostadsstandarden avsevärt i landet. Vid miljonprogrammets slut hade Sverige internationellt sett en mycket god boendestandard (Berg i Hall, 1999).

MILJONPROGRAMMET – EN SATSNING, MÅNGA ÅSIKTER

Det har riktats mycket kritik mot miljonprogrammets bostadsområden. Redan på 1970-talet, när miljonprogrammet fortfarande pågick debatterades de storskaliga bostadsområdena i medierna och bland arkitekter (Olsson och Törnquist, 2009). Dessa bostadsområden har debatterats ända sedan dess, även om debatten och kritiken med tiden har förändrats något (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002).

I följande del av uppsatsen beskrivs de åsikter om miljonprogrammet som framkommit i litteraturen som studerats i detta arbete och arbetets andra underfråga, *vilka åsikter har framförts om miljonprogrammets bostadsområden?* För att göra denna del mer överskådlig delas kritiken in i olika underkapitel.

TÄTT ELLER RYMLIGT?

Det pågår en ständig debatt bland planerare, landskapsarkitekter och andra teoretiker om hur stort avstånd det ska vara mellan byggnaderna och åsikterna går isär. Vissa förespråkar tät bebyggelse (ex. Gehl, 2011 & Jacobs, 2011) och är därmed kritiska till miljonprogrammets storskaliga bostadsområden där husen är placerade glest, medan andra förespråkar rymlighet i planeringen (ex. Kristensson, 2007) och ser därför mer positivt på miljonprogrammets stora bostadsgårdar. Viktigt att ha i åtanke är dock att orden "tätt" och "rymligt" är subjektiva uttryck som kan inneha olika betydelse för olika talare, vilket gör debatten än mer komplex.

" With great distances between buildings, there is nothing much to experience outdoors and few activities take place" (Gehl, 2011:31)

Ovan citat kommer från boken "Life between buildings" (2011) av Jan Gehl som trycktes för första gången på 1970-talet och skrevs som en motreaktion till de storskaliga och modernistiska bostadsområdena som då var dominerande. Boken handlar om hur människor beter sig i, och påverkas av utemiljöer och dess utformning. Även om han inte bokstavligen nämner miljonprogrammet och dess utformning kan man utefter hans generella resonemang och i hans kritik mot det funktionalistiska formspråket utläsa en kritisk hållning även gentemot miljonprogrammets bostadsmiljöer som ju är starkt präglade av de funktionalistiska idéerna. Enligt Gehl (2011) tenderar människor att hålla sig i kanterna av en yta, exempelvis intill en husfasad, en mur eller en häck. Ytan i mitten tenderar enligt Gehl inte användas förrän det är fullt längs kanterna, vilket betyder att ytan i mitten blir tom. Stora ytor riskerar därför att bli ödsliga eftersom de till stor del består av mittenyta där människor helst inte uppehåller sig. Gehl (2011) skriver även att stora platser inte är inbjudande för människor, och kommer därför att kännas ödsliga. Ödsligheten kommer i sin tur att göra platsen ännu mindre inbjudande, och skapar en ond cirkel där bristen på mänsklig aktivitet på platsen leder till att ännu färre aktiviteter äger rum (Gehl, 2011).

Gehl (2011) skriver att den funktionalistiska planeringen under efterkrigstiden oavsiktligt har byggt bort livet mellan husen. Han jämför med en medeltidsstad som är utformad för att

samla människor på torg och gator och menar på att den funktionalistiska utformningen gör precis tvärtom, den separerar människor med sina stora ytor och höga hus.

En teoretiker som till skillnad från Gehl (2011) ser möjligheter och positiva aspekter av rymliga platser är Kristensson (2007) som i sin forskning har studerat sex bostadsgårdar av olika storlek och hur de används. I sin studie kommer hon fram till att de rymliga gårdarna är mer användbara än de mindre. På en rymligare gård finns det möjlighet till många olika aktiviteter samtidigt utan att aktiviteterna inkräktar på varandra. På mindre gårdar, särskilt om det finns privata uteplatser finns en risk att hela gården känns privat och att de boende därför drar sig för att använda den. Mindre gårdar är ofta även skuggiga då byggnaderna står tätt inpå varandra, vilket också påverkar aktiviteten på gården (Kristensson, 2007).

”I många lägen är kvantiteten en kvalitet, och en nödvändig förutsättning för att platsen ska vara ”tillräckligt stor” för att vara användbar och meningsfull” (Kristensson i Johansson, 2012:147)

I en antologi om miljonprogrammet skriver Kristensson (i Johansson, 2012) även om risken med att förtäta i miljonprogrammets områden som hon menar redan idag är befolkningstäta. I miljonprogrammets bostadsområden finns visserligen ofta stora ytor som kan locka till förtätning, men det är yta som har sparats in genom att göra bostadshusen höga och smala, menar hon (Kristensson i Johansson, 2012).

Även Bradley (i Johansson, 2012) ser positiva aspekter av den rymlighet som modernismens bostadsområden ofta innebär. Hon skriver om innerstadsidealet där man kan promenera mellan vardagens olika målpunkter, alternativt åka med kollektivtrafiken. Förorten och miljonprogrammet figurerar då som en mörk motsats till detta ideal och det har bland annat framförts förslag från stadsdelsnämnden på att göra miljonprogramområdet Tensta mer stadsmässigt och tätare.

”...de som för fram innerstadsidealet i Tensta är personer utifrån och inte Tenstaborna själva som snarare uppskattade den modernistiska planeringen, trafiksepareringen, gårdarna och de omgivande grönområdena” (Bradley i Johansson, 2012:107)

Bradley (i Johansson, 2012) skriver också att rymligheten och grönytorna ger de boende i miljonprogramsområdena möjligheter till rekreation och odling i närområdet. Att förtäta dessa områden skulle därför innebära att avståndet till rekreation och grönområden blir längre för de boende, vilket inte är att föredra. Även Delshammar (i Johansson, 2012) lyfter denna aspekt och ser även han rymligheten som en möjlighet för stadsodling.

HUSHÖJDEN

Miljonprogrammet och rekordåren har blivit kända för sina höghus och höghusområden trots att höghuset inte var den dominerande hustypen under denna tid. Den absolut vanligaste hustypen under miljonprogrammet var trevåningshuset, men trots det har höghuset kommit starkt förknippas med, och på många sätt fått symbolisera miljonprogrammets bostadsbyggande (Boverket, 2020), och just de högre husen i miljonprogrammets stadsplanering har mötts av kritik från flera håll.

Rådberg (1997) är en av dem som riktat kritik mot höghusen. Han ser höghusen som den största anledningen till miljonprogrammets (enligt honom) misslyckande. I "Drömmen om atlantångaren – utopier och myter i 1900-talets stadsbyggande" (1997) beskriver han hur planerare och arkitekter under 1950- och 60-talet lovordar höghuset som framtidens boendeform trots att det genom undersökningar framkommit att människor föredrog andra boendeformer framför just höghus i förort. Planerare och arkitekter såg höghusen som något oundvikligt i den nya effektiva livsstilen som ansågs vara på frammarsch. Opinionsen mot höghus avvisades dock som känslostyrd och man var övertygad om att förnuftet skulle vinna i längden. Man ansåg att befolkningen med tiden skulle vänja sig vid det nya formspråket och de höga och effektiva husen. Man tänkte till och med att folk i framtiden även skulle fördrå det nya och effektiva formspråket, men så blev det alltså inte enligt Rådberg (1997).

Även Gehl (2011) skriver om höghus och deras negativa effekter på folklivet. Gehl (2011) betonar vikten av att skapa platser som människor vill vistas på för att på så sätt framkalla liv på gator och i utomhusmiljöer. Han menar att höghus ger människor en känsla av att vara på en allmän plats och att det leder till att människor väljer att vistas kortare stunder på platsen eller att komma och gå i stället för att vistas på platsen en längre tid, så om man ofta vistas på en bostadsgård eller i en villaträdgård. Gehl menar alltså att höga hus skapar ödsliga gator. Liv på gatan i sin tur leder till att fler människor vill vistas där, att liv föder liv. Han drar det till och med så långt att han menar att mer liv på gatorna leder till minskad kriminalitet och tvärtom (Gehl, 2011). Detta resonemang har Gehl gemensamt med Jacobs (2011) som även hon är kritisk till modernismens storskaliga och höga bebyggelse som även enligt henne skapar ödsliga gator (Jacobs, 2011).

FUNKTIONS- OCH TRAFIKSEPARERING

Det går trender i nästan allt, och stadsplanering är inget undantag. På miljonprogrammets tid, precis som under modernismens och funktionalismens tid byggde man enligt principen funktionsseparering vilket innebär att stadens eller områdets olika funktioner placeras separat och åtskilda. All handel lokaliseras till centrum och alla bostäder till bostadsområden utanför centrum (Roos och Gelotte, 2010 & Werne, 1998). Detta sätt att separera funktionerna är idag kritiserat. Funktionssepareringen beskylls både för att motverka det sociala livet i bostadsområdena och för att skapa ödsliga platser, trots att avsikten med funktionssepareringen ju var den motsatta, att främja det sociala livet (Roos och Gelotte, 2010). När platser endast innehåller en funktion såsom exempelvis bara bostäder eller bara handel blir ju bostadsområdet folktomt under arbets- och skoltid när väldigt få är hemma och centrum blir tomt under de tider då butikerna inte är öppna (Tunström, 2009). Gehl (2011) ställer sig också kritisk till funktionsseparering. Han anser att den förvisso är rationell och effektiv för planerarna, men att den leder till enformiga och otrivsamma miljöer för människor. Gehl förespråkar en funktionsblandning, där endast den tyngsta industrin hålls separerad från övriga funktioner (Gehl, 2011).

Även trafiksepareringen i miljonprogrammets stadsplanering är kritiserad för att bidra till ödsliga gång- och cykelvägar och att därigenom även skapa otrygghet (Tunström, 2009). I

efterhand har man därför på vissa platser byggt om eller bort trafiksepareringen för att på så vis motverka de oönskade effekterna av trafiksepareringen. Trafiksepareringen har dock visat sig vara uppskattad av de som bor i ett trafikseparerat bostadsområde (Roos och Gelotte, 2010).

FÖRORTEN

Efterkrigstidens planering benämns som en "parentes", eller som då staden "slogs sönder". Funktions- och trafiksepareringen, miljonprogrammet och förortsbyggandet får framför allt beteckna modernismens misslyckande, och de områden som benämns som miljonprogram eller förort definieras som både planeringsmässigt och socialt problematiska." (Tunström, 2009:73)

Miljonprogram har med tiden blivit lite synonymt med ordet "förort". Om man hör ordet förort förs tankarna automatiskt till miljonprogram och vice versa. I inledningen till "Miljonprogram och media" (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002) beskrivs hur media har påverkat allmänhetens bild av miljonprogrammet och förorten genom sin rapportering. Redan innan bostadsområdena stod klara blev de kritiserade i media just för att de var ofärdiga och när de väl var färdiga kritiserades områdena för att vara smutsiga och så har det fortsatt, men med nya anledningar till kritiken.

"Vilken som helst vald samhällsmiljö eller bostadsområde visar antagligen upp flera uppsättningar problem om den djupstuderas, beskrivs och tolkas utifrån skilda discipliner. De senaste 30 åren har det mest varit förorten som varit föremålet för studierna men i enstaka fall har även andra samhällsmiljöer uppmärksammas. Snart sagt alla akademiska discipliner har lämnat sitt bidrag till problemformulering och förslag till åtgärder i förorten." (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002:12)

Synen på miljonprogrammet och förorten påverkas givetvis av rapporteringen i media. Rapporteringen sker dessutom för det mesta från en utomståendes perspektiv. De som bor i förorten och trivs med det får inte komma till tals lika ofta som de som inte trivs, och när de gör det ifrågasätts deras åsikters giltighet (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002). Bilden av miljonprogrammet som ett problem har blivit allmänt vedertagen och svår att ifrågasätta (Tunström, 2009 & Arvastson och Suur-Nuuja, 2002). Förort har kommit att bli ett mycket laddat och komplext begrepp och att det är viktigt att vara medveten om det när man använder det, menar Tunström (2009). Hennes studie visade dock att medvetenheten om begreppets komplexitet och laddning är låg och att förorten ofta generaliseras (Tunström, 2009).

Miljonprogrammets arkitektur lyser även med sin frånvaro bland kulturminnesmärkta byggnader i Sverige. Den största stadsbyggnadssatsningen i Sveriges historia tycks inte ses inte som ett värdefullt kulturarv trots att det faktiskt symboliserar en väldigt viktig epok i svensk historia, nämligen uppbyggnaden av den svenska välfärden (Berggren i Johansson, 2012). Arvastson och Suur-Nuuja (2002) härleder föreställningen om att miljonprogrammet inte är ett värdefullt kulturarv till det dåliga ryktet som skapats. "De är ju så utskällda så då

måste de ju vara dåliga” (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002:12) Den negativa bilden av miljonprogram och förort reproduceras om och om igen och blir till slut och vedertagen sanning, trots att det inte alltid finns belegg för kritiken (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002).

MILJONPROGRAMMET – VAD HAR MAN GJORT?

I denna del av arbetet presenteras först en kort övergripande beskrivning av hur miljonprogrammets bostadsområden har förändrats sedan de byggdes. Därefter presenteras ett exempelprojekt där det gjorts omfattande fysiska förändringar i syfte att förbättra livsmiljön och för att höja områdets status. I denna del besvaras arbetets tredje underfråga, *vilka förändringar har gjorts för att förbättra den fysiska miljön i miljonprogrammets bostadsområden?*

Exemplet har valts för att det är väldigt omfattande och för att det finns textmaterial som beskriver projektet utförligt.

ÖVERGRIPANDE OM HUR MILJONPROGRAMMETS BOSTADSOMRÅDEN FÖRÄNDRATS

Sedan miljonprogrammets utomhusmiljöer anlades har det hänt mycket och idag kan det vara svårt att avgöra vad som är ursprunglig design i miljonprogrammets utomhusmiljöer och vad som tillkommit i efterhand eftersom det gjorts så många insatser för att förändra och "förbättra" miljöerna (Roos och Gelotte, 2010). Redan år 1973 beslutade Sveriges riksdag om att pengar skulle satsas på att förbättra utemiljöerna, både generellt men även riktade insatser för att skapa mer barnvänliga utemiljöer gjordes. Året därpå anslås mer pengar för så kallade "miljöförbättringar" i de nybyggda miljonprogramsområdena som kom att gå till bland annat mer grönska, lekplatser, fasadförbättring och sittplatser. Satsningen på miljöförbättring i miljonprogramsområdena pågick ända in på 1980-talet och bidragen för miljöförbättring betalades ut till år 1986. Även mer socialt riktade insatser gjorts och ett exempel på det är "grannskapsprojekten" som pågick under 1970- och 1980-talet (Olsson och Törnquist, 2009).

Det har även varit på tal att förtäta miljonprogrammets bostadsområden, till exempel i Järva i Stockholm (Bradley i Johansson, 2012) och bebyggelsen har på vissa platser byggts om, men utan att egentligen påverka de större strukturerna i områdena. Önskan om att förtäta i miljonprogrammets bostadsområden kom enligt Olsson och Törnquist (2009) med det nya stadsbyggnadsidealet som blev populärt på slutet av 1990-talet. Det trendande stadsbyggnadsidealet hade den traditionella staden, och stadsmässighet som ideal (Olsson och Törnquist, 2009). Än idag finns dock planer på förtätning och i gällande översiktsplan för Stockholms stad framförs planer på förtätning av miljonprogrammets bostadsområden i Järva i Stockholm (Stockholms stad, 2018).

ÖSTRA GÅRDSTEN – SÅ FICK MILJONPROGRAMMET ETT NYTT ANSIKTE

Gårdsten är ett bostadsområde strax utanför Göteborg, som byggdes under åren 1969 – 1972 och var således en del av miljonprogrammet. Bostadsområdet Gårdsten består av två delområden: Östra Gårdsten och Västra Gårdsten (Boverket, 2007b). Innan bostäderna byggdes utgjordes området av skog och berg, men i samband med byggnationen planades

den ursprunglig topografin ut och nästan all ursprunglig vegetation avlägsnades (Bucht, 1973).

I Östra Gårdsten gjordes omkring millennieskiftet en stor satsning för att lyfta området och öka områdets attraktivitet. Förändringsprojektet anses väldigt lyckat och har vunnit flera arkitekturpris (Boverket, 2007b & Olsson och Törnquist, 2009).

Figur 1. Gårdsten innan förändringsprojektet. Östra Gårdsten till höger i bild och Västra Gårdsten till vänster. (Lars Mongs, Axfoto, 1984) (CC BY 4.0)

Östra Gårdsten utgörs i stora drag av två cirka en kilometer långa parallella rader av skivhus i olika höjder, se figur 1 ovan. Ytan mellan de parallella raderna av hus är bostadsgårdar (Liljewall, u.å). Innan det stora förändringsarbetet gjordes hade Östra Gårdsten tappats med otrygghet och tomma lägenheter sedan en tid och redan tidigare hade man genom olika typer av satsningar försökt vända utvecklingen i Gårdsten, men utan någon större framgång (Olsson och Törnquist, 2009). Det var den då nya fastighetsägaren *Gårdstensbostäder* som tog initiativ till det stora projektet men satsningen var ett samarbete mellan ett flertal olika aktörer (Boverket, 2007b & Olsson och Törnquist, 2009). Med förändringsprojektet ville man uppnå:

”En stadsdel med aktiva invånare. Ett bostadsområde där människor tar ansvar för den miljö de lever i. En plats där mångfald inte bara betyder att många olika tankesätt och livsstilar, olika nationaliteter, religioner, åldrar och erfarenheter finns representerade utan att dessa

verkligen samexisterar, samverkar för att skapa en långsiktig sund och trygg miljö. Ett bostadsområde där den nya generationen, traktens barn och ungdomar, tror på framtiden.” (Boverket, 2007b:11)

För att konkretisera målbilden sattes även åtta mål för hur man skulle uppnå det övergripande målet. Dessa mål var god miljö, låga boendekostnader, låg energi- och resursförbrukning, bättre kommunikationer, kulturell förståelse, substans i förändringarna, delaktighet och aktiv kommunikation (Boverket, 2007b).

Planeringen mynnade ut i stora och omfattande förändringar av området, vilket ansågs nödvändigt för att kunna få till en förändrad helhet. I förändringsprojektet ingick även sociala satsningar exempelvis mot arbetslöshet (Boverket 2007b). I detta arbete kommer dock fokus att ligga på de fysiska förändringarna som ingick i projektet, samt på arbetsprocessen bakom de fysiska förändringarna.

Förändring av bebyggelsen

Förändringen av bebyggelsen i Östra Gårdsten var mycket omfattande. Man ville bryta upp det storskaliga intryck som de långa och enformiga raderna av hus skapade. Detta gjordes genom att ta bort delar av våningar på husrad 1 i figur 1, så att det bildades terrasser på vissa av de åtta våningar höga husen. I och med terrasseringen bildades takterrasser som de boende i husen kan nyttja (Liljewall, u.å). De terrasserade husen bidrar till ett mer varierat och intressant formspråk i området och har blivit en symbol för hela projektet (Boverket, 2007b). Terrasshusen eller ”Solhusen” som de kallades inom projektet blev den bärande idén i projektet (Liljewall, u.å).

Förutom de terrasserade husen togs våningsplan bort även på vissa hus i husrad 2 i figur 1. Vid förändringen valde man även att riva hus 3 och 4 i figur 1. Dessa hus ersattes sedan med småhus. Detta för att ge området en mer blandad bebyggelse och ett mindre monotont formspråk (Liljewall, u.å & Boverket, 2007b).

I samband med de stora förändringarna i den fysiska bebyggelsen valde man även att byta färg på alla fasader i området. Tidigare hade samtliga hus en mörk brun ton, men den byttes vid förändringsprojektet mot en ljusgrå, nästan vit kulör.

Mycket av förändringarna i bebyggelsen gick alltså ut på att skala ner stora och höga hus till en mer mänsklig och greppbar skala och att skapa variation i det tidigare ganska monotona formspråket (Boverket, 2007b & Liljewall, u.å).

Förändring av utemiljön

Belysningen var en viktig faktor för att skapa den trygga och ljusa miljön som man strävade efter och mycket arbete lades ner på att testa den på plats. Man ville ljussätta fasaderna, men man var noga med att prova ut den på plats så att belysningen inte störde inne i lägenheterna i husen. Man bjöd in de boende till testerna av belysningen så att de fick komma med synpunkter och förslag på vad som fungerade bra eller mindre bra.

Man arbetade generellt i en annan detaljeringskala vid ombyggnationen än vad den ursprungliga utformningen var gjord i. Man valde platsanpassade platsskapande lösningar i stället för de rationella och förfabricerade element som använts i området tidigare. Mellan terrasshusen och de nya småhusen som var belägna lägre i terrängen gjordes plats för en stor bred trappa. Trappan skulle fungera både som ett sätt att ta sig till och från husen, men också som en plats för lek och umgänge (Boverket, 2007b).

Arbetsprocessen

De boende fick vara delaktiga i och tycka till om stora delar av projektet och Boverket (2007b) betonar i sin rapport vikten av att engagera och aktivera de boende i förändringsprojekt. Man bjöd till exempel in de boende till promenader i området för att samla in synpunkter och önskemål på vad som ansågs viktigt att bevara och vad de ville förändra. Ombyggnationen skedde sedan i två etapper där den första etappen utvärderades tillsammans med de boende innan man påbörjade den andra etappen.

Projektet målas upp som lyckat, och man anser att man ökade attraktiviteten i området. Efter ombyggnationen hade man inte längre uthyrningsproblem (Boverket, 2007b) och mätningar av de boendes uppfattning visar att Gårdsten efter ombyggnationen blivit en bättre plats att leva och bo på (Olsson och Törnquist, 2009).

Summering av förändringsprojektet i Östra Gårdsten

Sammanfattningsvis kan man säga att förändringen av den fysiska miljön mycket gick ut på att skala ner den storskaliga bebyggelsen i Östra Gårdsten. Man ville även skapa en mer mänsklig skala i utemiljön och radera känslan av eftersatthet i området (Boverket, 2007b). Värt att nämna är dock att förändringsprojektet i Östra Gårdsten omfattade mer än förändringen av den fysiska miljön. Fastighetsägaren Gårdstensbostäder tog ett helhetsgrepp i området och förutom de fysiska förändringarna stöttade de även föreningslivet, utbildningar och förmedlade och skapade arbetstillfällen för boende i området. Den fysiska förändringen är sannolikt därför inte hela förklaringen till projektets goda resultat (Olsson och Törnquist, 2009).

VAD SKA VI GÖRA ÅT MILJONPROGRAMMET?

Miljonprogrammet och problematiken som förknippas med miljonprogrammets bostadsområden är komplex. Det finns ingen åtgärd som löser hela problematiken och en del av den bild av miljonprogrammet som målas upp av kritiker är inte alltid densamma som de boende i miljonprogramsområden upplever (Bradley i Johansson, 2012 & Arvastson och Suur-Nuuja, 2002). I följande del av arbetet försöker jag utifrån den litteratur som studerats besvara arbetets huvudsakliga frågeställning, *finns det något i miljonprogrammets fysiska utformning som skulle kunna förändras för att förbättra dessa bostadsområden?*

OENIGHET

Det har genomgående varit svårt att hitta ett svar på arbetets huvudsakliga frågeställning i denna litteraturstudie. Det kortfattade svaret på frågeställningen är därför att det finns många olika svar på frågan, beroende av vem man ställer frågan till. Problematiken i miljonprogrammets bostadsområden är komplex. Det råder även olika uppfattningar om vad problematiken beror på och om den fysiska utformningen av områdena har med problematiken att göra eller inte. Även om det gjorts otaliga studier av miljonprogrammets bostadsområden (Arvastsson och Suur-Nuuja, 2002) så har man inte kommit fram till en slutsats som det råder konsensus om. Åsikterna går isär och konkreta förändringsförslag är sällsynta. Det kan även vara så att relevant forskning för att kunna besvara arbetets frågeställning saknas.

BEBYGGELSENS UTFORMNING

I flera av de texter som studerats framställs den storskaliga och höga bebyggelsen som problematisk och att den inverkar negativt på utomhusmiljön i miljonprogrammet. Bland annat Jan Gehl (2011) har skrivit om den negativa inverkan som höghus har på folklivet på en plats. Han menar att höghus ger platsen en offentlig känsla och att människor därför väljer att inte vistas på platsen under längre stunder. Även Rådberg (1997) kritiserar den storskaliga bebyggelsen och ser den som orsaken till miljonprogrammets (enligt honom) misslyckande. I det granskade förändringsprojektet i miljonprogramsområdet Östra Gårdsten valde man både att ta bort våningar på högre byggnader och att till och med riva höghus och ersätta dem med mindre hus. Projektet anses lyckat och de mest omfattande åtgärderna gick ut just på att skala ner den storskaliga bebyggelsen. Innan ombyggnationen i Östra Gårdsten hade området dåligt rykte och stora problem med outhyrda lägenheter. Genom ombyggnationen som visserligen omfattade fler åtgärder än att minska ner den storskaliga bebyggelsen blev man av med problemen med outhyrda lägenheter och man höjde även områdets status (Boverket, 2007b & Olsson och Törnquist, 2009). Utifrån detta material kan en åtgärd för att förbättra utomhusmiljön i miljonprogrammet därför vara att minska ner den storskaliga bebyggelsen. I forskningsöversikten *Hållbar stadsutveckling* skriver dock From (2011) att det finns mycket lite forskning på sambandet mellan fysisk miljö och människa, och jag har heller inte kunnat hitta fler exempel där man använt samma

metod som vid förändringen i Östra Gårdsten. Det är därför svårt att säga om det är förändringen i den fysiska miljön som är nyckeln i det lyckade förändringsprojektet i Östra Gårdsten, eller om de goda resultaten beror på andra delar av satsningen.

FÖRVALTNING OCH PROCESS

Trots de olika uppfattningarna om miljonprogrammets bostadsområden har flera av de studerade texterna lyft fram delaktighet som en viktig faktor när man tar sig an problematiken (Boverket, 2007b & Boverket, 2008). Att inkludera de boende i planeringen och framtagandet av förslag på förbättringsåtgärder i deras närområde är viktigt. Även att förankra de förändringar som ska göras hos de boende är viktigt för att ett förändringsprojekt ska bli lyckat (Boverket, 2007b & Boverket, 2008). "Om de boende är delaktiga i förnyelseprocessen skapas ett större engagemang, förståelse och stolthet för de åtgärder som utförs i samband med en upprustning" (Boverket, 2008:18).

Generellt är det viktigt att de boende känner sig engagerade i sitt bostadsområde för att de ska trivas, och för att uppnå detta krävs det att även fastighetsägare framstår som engagerade och underhåller både byggnader och gårdar. Planteringar och rabatter ska upplevas som välskötta och utan ogräs. Även fasader behöver underhållas och förnyas för att utomhusmiljön ska uppfattas som trivsamt. Fasader och balkonger kan med fördel förnyas i samband med att utomhusmiljön upprustas för att man ska lyckas med att förändra intrycket av utemiljön. Byggnaderna utgör väggarna i rummet och är därför en viktig del i upplevelsen av platsen som helhet (Boverket, 2008). Även i Boverket (2015) betonas att samverkan med de boende i området som ska förändras är viktig, men även att samverkan mellan olika aktörer har stor betydelse. Genom samverkan mellan fastighetsbolag och olika kompetenser kan viktig kunskap utbytas och perspektivet breddas, vilket är nödvändigt i ett förändringsarbete (Boverket, 2015). Boverket (2015) skriver även att platsens unika förutsättningar måste tas hänsyn till vid ett förändringsarbete och att det därför inte är möjligt att skapa ett ramverk som gäller för alla förändringsprojekt.

DISKUSSION

I följande del av uppsatsen värderar jag den information som framkommit i litteraturstudien, och drar slutsatser om arbetets frågeställningar och olika resultat. Jag diskuterar även arbetets begränsningar och kommer med förslag på framtida forskning som kompletterar detta arbete.

Jag fann, inte helt oväntat, inte några tydliga svar på arbetets huvudsakliga frågeställning om det finns något i miljonprogrammets fysiska utformning som skulle kunna förändras för att förbättra dessa bostadsområden.

Utifrån resultatet av denna litteraturstudie framkom dock indikationer på att ett sätt att förbättra miljonprogrammet skulle kunna vara att minska ner den storskaliga bebyggelsen. Flera av författarna ställer sig kritiska till den storskaliga och höga bebyggelsen och den levnadsmiljö som den skapar. Rådberg (1997) anser att miljonprogrammets storskaliga arkitektur är inhuman och Gehl (2011) och Jacobs (2011) att den storskaliga bebyggelsen dödar gatulivet. I Östra Gårdsten där man gjorde ett omfattande förändringsprojekt vid det senaste sekelskiftet har man valt att just minska ner bebyggelsen genom att dela upp långa hus, ta bort våningar på högre hus och att riva stora hus och ersätta med småskalig bebyggelse. Man anser sig ha lyckats med att lyfta området och undersökningar har även visat att boende trivdes bättre efter ombyggnationen. Fastighetsägaren hade efter ombyggnationen heller inte längre problem med lägenheter som stod outhyrda, vilket hade varit ett problem innan (Boverket, 2007b & Olsson och Törnquist, 2009). Man kan därför tänka sig att den minskade bebyggelsen i enlighet med Gehls (2011) och Rådbergs (1997) teorier bidragit till att området fått en utformning som bättre gynnar det sociala livet efter förändringen. Det finns dock många andra faktorer som sannolikt också har inverkat på projektets resultat. Det går till exempel att ifrågasätta om anledningen till att fler lägenheter hyrdes ut beror på att förändringsprojektet lyckades, eller om det berodde på att lägenheterna blev färre och därav mötte efterfrågan bättre. Genom att förminska den storskaliga bebyggelsen minskade man ju även antalet bostäder i området drastiskt och det kan ha varit en anledning till att uthyrningsproblemen försvann.

Att ta bort delar av större bostadshus, eller att riva större bostadshus och ersätta med småhus och därav minska antalet bostäder är dock inte helt okontroversiellt. Bostadsbristen är stor i Sverige idag, precis som när miljonprogrammet byggdes. Bostadsbristen är dessutom särskilt påtaglig i de större städerna där många storskaliga miljonprogramsområden finns. Om man hade kunnat förbättra levnadsmiljön områdena genom att skala ner bebyggelsen kan man därför fråga sig om fördelarna med insatsen väger upp nackdelarna med att ta bort bostäder från bostadsmarknaden under rådande bostadsbrist. Den möjlighet som Gårdstensbostäder hade, att kunna erbjuda nya lägenheter till alla hyresgäster vars lägenhet togs bort vid ombyggnationen (Boverket, 2007b) är det nog inte många fastighetsägare som har idag, i åtminstone inte i storstadsområdena.

Det har ju som tidigare nämnt förekommit planer på att förtäta i miljonprogramsområden i syfte att förbättra den fysiska miljön (Bradley i Johansson, 2012), men det var inget man

valde att göra i Östra Gårdsten. Man minskade ner bebyggelsen, men behöll de rymliga utemiljöerna i nästan hela områden (Boverket, 2007b). Det kan man koppla till Kristenssons (i Johansson, 2012) resonemang om att kvantitet kan vara en viktig kvalitet avseende storlek på utemiljöer. Liljewall (u.å.) redogör inte för varför Östra Gårdstens behölls rymliga, men deras utformning är i linje med Kristenssons (i Johansson, 2012) resonemang om att stora bostadsgårdar är mer användbara. Förändringsprojektet i Östra Gårdsten gick alltså i linje med Gehls (2011) resonemang avseende hushöjden, men i enlighet med Kristensson avseende avstånden mellan husen. I och med att bebyggelsen minskade i höjd och med solljus därmed släpptes in i området hade det kunnat locka till att förtäta mellan de två parallella husraderna. Det gjorde man dock inte i Östra Gårdsten, där de rymliga bostadsgårdarna (förutom där man byggde småhus) bevarades (Boverket, 2007b).

I Boverket (2008) betonas vikten av att engagerade boende att delta i en förnyelseprocess, för att förnyelsen ska upplevas som lyckad. Även Boverket (2007b), Liljewall (u.å.) och Boverket, (2015) skriver om de boendes deltagande som ett viktigt verktyg i ett förändringsprojekt. Ett annat tänkbart svar på arbetets huvudsakliga frågeställning kan därför vara att det finns inget tydligt svar på hur den fysiska miljön i miljonprogrammet ska förändras, men för lyckas med en förändring måste de boende inkluderas och engageras i arbetet med och framtagande av åtgärdsförslag. Om de boende känner sig hörda och får påverka förändringen tycks alltså deras inställning till förändringen att bli mer positiv (Boverket, 2007b & Boverket, 2015). Boverket (2015) beskriver även att det finns brister i det traditionella systemet för samråd och informationsspridning, och betonar vikten av god dialog i framtagandet av hållbara förändringsplaner. En exakt form för hur detta deltagande ska gå till beskrivs dock inte närmare i litteraturen som studerats i detta arbete. Man kan dock utgå från att det finns olika former av deltagande och dialog med de boende som är olika effektiva.

FRAMTIDA FORSKNING

Det har gjorts många studier av miljonprogrammet, ur olika perspektiv och med olika slutsatser som resultat (Arvastson och Suur-Nuuja, 2002). Det saknas dock forskning på hur den fysiska miljön påverkar människor (From, 2011) och svaret på min huvudsakliga frågeställning kunde jag inte finna något entydigt svar på. Därför behövs mer forskning på utomhusmiljöns påverkan på de boende och hur man utformar attraktiva bostadsområden som skapar trivsel hos de som bor där. Sådana studier hade sannolikt kunnat ge bra underlag för om och vad som skulle kunna förändras i miljonprogrammets bostadsområden för att skapa mer trivsel.

Det hade också varit intressant att undersöka fördelar och nackdelar med att skala ner bebyggelsen i miljonprogrammets bostadsområden samt hur de boendes deltagande i en förändringsprocess påverkar deras inställning till sitt bostadsområde.

AVSLUTNING

I denna litteraturstudie har jag försökt svara på vad miljonprogram egentligen innebär och varför det byggdes. Jag har även undersökt vad miljonprogrammets bostadsområden har kritiserats för, vad man gjort för att förbättra miljonprogrammets bostadsområden, samt om det finns något i den fysiska utformningen som kan förändras för att förbättra dessa bostadsområden.

Sammanfattningsvis kan sägas att det i den studerade litteraturen inte fanns något svar på om det finns något i miljonprogrammets fysiska utformning som skulle kunna förändras för att förbättra bostadsområdena. Utifrån resultatet av litteraturstudien kan jag dock dra slutsatsen att miljonprogrammet och diskussionen kring miljonprogrammen är komplexa och att det hade behövts göras fler och större studier för att besvara arbetets huvudsakliga frågeställning. Det finns olika åsikter om huruvida utformningen av miljonprogrammets bostadsområden behöver förändras och om vad i utformningen som är problematiskt. Det saknas dessutom forskning på hur den fysiska miljön påverkar människan vilken hade kunnat ge relevanta perspektiv i denna litteraturstudie.

I den studerade litteraturen fanns flera författare som ställde sig kritiska till den storskaliga bebyggelsen i miljonprogrammet, och i ett framgångsrikt förändringsprojekt av ett miljonprogramsområde utanför Göteborg har man arbetat bland annat med att just förminska höga och stora byggnader. För att bättre få svar på arbetets huvudsakliga frågeställning hade det därför varit intressant att i framtida forskning undersöka fördelar och nackdelar med att skala ner bebyggelsen i miljonprogrammets bostadsområden.

KÄLLFÖRTECKNING

Arvastson och Suur-Nuuja (2002). Inledning: I Ericsson, U, Molina, I & Ristilammi, P-M (red) Ericsson, Urban, Molina, Irene & Ristilammi, Per-Markku (2002). *Miljonprogram och media - föreställningar om människor och förorter*. Stockholm & Norrköping: Riksantikvarieverket & Integrationsverket. 9-14.

Boverket (2007a). *Bostadspolitiken – Svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år*. Karlskrona: Boverket

Boverket (2007b). *Så fick miljonprogrammet ett nytt ansikte – En rapport från Gårdstensbostäder om ombyggnaden av flerbostadshus i östra Gårdsten, Göteborg*. 1. uppl. Huskvarna: Boverket

Boverket (2008). *Gårdsutveckling i miljonprogramsområden*. 1. uppl. Karlskrona: Boverket

Boverket (2015). *Attraktiva miljonprogramsområden: platskvalitet med ökad delaktighet*. 1. uppl. Karlskrona: Boverket

Boverket (2020). *Under miljonprogrammet byggdes en miljon bostäder*. <https://www.boverket.se/sv/samhallsplanering/stadsutveckling/miljonprogrammet/> [2020-05-02]

Bucht (1973). *Vegetationen i tio bostadsområden*. Stockholm: Statens institut för byggnadsforskning

From, Lena (2011). *Hållbar stadsutveckling: forskningsöversikt*. Stockholm: Formas

Gehl, Jan (2011). *Life between buildings: using public space*. Washington, DC: Island Press

Hall, Thomas (red.) (1999). *Rekordåren: en epok i svenskt bostadsbyggande*. 1. uppl. Karlskrona: Boverket

Jacobs, Jane (2011 [1961]). *The Death and Life of Great American Cities*. 50th anniversary edition, 2011 Modern Library edition. New York: Modern Library

Johansson, Birgitta (red.) (2012). *Miljonprogrammet - utveckla eller avveckla?*. Stockholm: Forskningsrådet Formas

Karlberg, Björn (1989). *Bostadsfrågan: om boende och bostadspolitik*. 1. uppl. Stockholm: Allmänna förlag

Kristensson, Eva (2007). *Bostadsgården – vardagsrum, lekplats, mötesplats och utsikt*. Stockholm: Formas

Liljewall (U.Å). *Östra Gårdsten*
<https://www.liljewall.se/ostra-gardsten> [2021-10-14]

Olsson, Sören och Törnquist Anders (2009). *Förorten insatser och utveckling under 40 år*. Stockholm: Arkitekternas forum för forskning och utveckling (Arkus)

Roos, Britta & Gelotte, Hanna (red.) (2004). *Hej bostad: om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975*. Stockholm: Länsstyrelsen i Stockholms län

Rådberg, Johan (1997). *Drömmen om atlantångaren: utopier & myter i 1900-talets stadsbyggande*. Stockholm: Atlantis

Stockholms stad (2018). *Översiktsplan för Stockholms stad*. Stockholm: Stadsbyggnadskontoret

Svedberg, Olle (1996). *Planerarnas århundrade: Europas arkitektur 1900-talet*. 5. uppl. Stockholm: Arkitektur

Tunström, Moa (2009). *På spaning efter den goda staden. Om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion*. Kålleröd: Intellecta Infolog

Werne, Finn (1998). *Om arkitekturens ismer*. Stockholm: Arkitekternas forum för forskning och utveckling (Arkus)

BILDFÖRTECKNING

Mongs, Lars / Arxfoto. (1984). *Aerial of Gårdsten, Gothenburg, June 1984*. [fotografi].

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aerial_of_G%C3%A5rdsten,_Gothenburg,_June_1984.jpg [2022-03-20]

Publicering och arkivering

Godkända självständiga arbeten (examensarbeten) vid SLU publiceras elektroniskt. Som student äger du upphovsrätten till ditt arbete och behöver godkänna publiceringen. Om du kryssar i **JA**, så kommer fulltexten (pdf-filen) och metadata bli synliga och sökbara på internet. Om du kryssar i **NEJ**, kommer endast metadata och sammanfattning bli synliga och sökbara. Fulltexten kommer dock i samband med att dokumentet laddas upp arkiveras digitalt. Om ni är fler än en person som skrivit arbetet så gäller krysset för alla författare, ni behöver alltså vara överens. Läs om SLU:s publiceringsavtal här: <https://www.slu.se/site/bibliotek/publicera-och-analysera/registrera-och-publicera/avtal-for-publicering/>.

JA, jag ger härmed min tillåtelse till att föreliggande arbete publiceras enligt SLU:s avtal om överlåtelse av rätt att publicera verk.

NEJ, jag/vi ger inte min/vår tillåtelse att publicera fulltexten av föreliggande arbete. Arbetet laddas dock upp för arkivering och metadata och sammanfattning blir synliga och sökbara.